

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНА ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА: ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ

Наукові праці МАУП, 2011, вип. 2(29), с.209–213

Проблема лідерства та його аналізу традиційно є одним з пріоритетних напрямів дослідження соціальної психології. Проте останнім часом у системі досліджень феномена лідерства істотно підвищилось теоретичне значення аналізу такого різновиду соціального лідерства, як політичне, що, у свою чергу, поставило перед сучасною наукою соціальної психології цілий ряд складних проблем щодо вивчення цього феномена.

Проведення цього дослідження зумовлюється такими причинами. По-перше, суттєві суспільно-політичні трансформації, що відбуваються в сучасному світі, сприяють підвищенню уваги до проблеми політичного лідерства. Соціально-психологічні дослідження політичного лідерства зумовлені, з одного боку, недостатнім рівнем розробки цієї проблеми, з другого – високими запитам практиці на її розробку. На сьогодні питання про те, за якими критеріями здійснюється оцінка політичних лідерів, цікавлять як науковців (соціальних психологів, політологів, соціологів та інших дослідників цього феномена), так і представників прикладної сфери (політтехнологів, іміджмейкерів тощо). По-друге, складність феномена політичного лідерства, а також його визначальна багатоаспектність, пояснює існування в сучасній політичній науці одразу кількох концептуальних підходів до його аналізу. У цьому сенсі повнота і цілісність будь-якого дослідження, що ставить за мету висвітлення змісту цього явища, так чи інакше має звертатись й до характеристики тих підходів, які роблять можливим науковий дискурс стосовно політичного лідерства, а також фігури політичного лідера. Тому, на думку автора, на сьогодні актуальними слід визнати не лише розробки тих чи інших аспектів політичного лідерства (яким раніше взагалі не приділялась увага, чи вони залишались поза межами наукових студій), а й теоретико-методологічні розвідки, які спрямовані на висвітлення та певною мірою – систематизацію вже існуючого матеріалу. До речі,

подібна робота видається важливою і з огляду на те, що вона сприяє формуванню та чіткому визначенню ряду ключових дефініцій політичного лідерства, які можуть бути покладені в основу створення універсальної теорії опису цього феномена суспільно-політичного життя. По-третє, необхідно наголосити на тому, що до останнього часу феномен політичного лідерства вивчався здебільшого у політологічному аспекті, у той час як соціально-психологічний його аспект залишався лише на узбіччі науково-теоретичних досліджень. Можливо, що це й спричинило певний дисбаланс, який мав своїм наслідком невиправдану редукцію ролі соціально-психологічних факторів у процесі формування як політичних лідерів, так і дослідження феномена політичного лідерства як такого. Усвідомлення потреби в якомога повнішій розробці зазначених соціально-психологічних аспектів та факторів, що впливають на формування політичних лідерів, значною мірою актуалізує вивчення соціально-психологічних характеристик у поведінці політичного лідера.

Таким чином, ставлячи на меті комплексну характеристику соціально-психологічних аспектів дослідження феномена політичного лідерства, маємо вирішити такі завдання: а) охарактеризувати специфіку та сутність класичного підходу у соціально-психологічному вивченні феномена політичного лідерства; б) систематизувати основні теоретико-методологічні підходи щодо соціально-психологічного аналізу політичного лідерства; в) визначити основні групи психологіч-

них характеристик і властивостей, що становлять основу сучасного соціально-психологічного дослідження політичного лідерства.

Проблема політичного лідерства привертала увагу багатьох учених. Різні аспекти цього феномена розглядалися як в теоретичному, так і експериментальному плані. Характеризуючи підходи, що існують в сучасній зарубіжній науці щодо визначення змісту й сутності політичного лідерства, можемо запровадити таку класифікацію. У найбільш загальній формі всі ці концепції можна розподілити на позитивні й негативні. Фактично, концепціями політичного лідерства у точному значенні цього терміна можна вважати тільки перші з них, оскільки в основу других покладено тезу про поступове зникнення феномена політичного лідерства. Тому для негативних теорій характерне визначення політичного лідерства як своєрідного свідчення недостатньої якості демократії. Решту концепцій політичного лідерства (тобто їх переважну більшість) можна визначити як позитивні. Спільним для всіх них є те, що жодна з них не заперечує факт політичного лідерства та його значущість для функціонування будь-яких політичних систем, політичних режимів та форм правління. А отже відмінність між ними полягає в такому: а) як саме тлумачаться джерела політичного лідерства; б) у чому вбачається сутність політичного лідерства. Історично першою концепцією, яка пояснювала природу феномена лідерства, була так звана теорія рис. У ній дослідники обґрунтовували доцільність визначення та розкриття рис лідерів. Засновниками теорії рис вважаються Ф. Олпорт, Ф. Гальтон, Б. Богардус, М. Карлейль, П. Лавров, Н. Михайловський. Як окремих випадок теорії рис можна розглядати теорію ідеальних типів М. Вебера [1]. Особливу увагу в цих теоріях звертають на те, що саме робить особистість лідером, і чим відрізняється лідер від не лідера. Головною ідеєю теорії рис є виявлення переліку психологічних рис, що характеризують ідеального політичного лідера [2]. Наприкінці XIX – початку XX ст. такий підхід був домінуючим. Саме в цей період учені поповнили перелік якостей, характерних для лідера. Серед них виокремлено такі: інтелект, жадаба знання, надійність, відповідальність, активність, соціальна участь [3].

У практиці досліджень політичного лідерства зроблено багато спроб виявити та зафіксувати набори лідерських рис. Так, американський дослідник К. Берд [4] склав список із 79 рис, притаманних лідеру, а Д. Саймонт створював психологіч-

ні портрети президентів США за допомогою 110 визначень, згрупованих у 14 комбінованих характеристик. Водночас з'ясувалося, що виключно емпіричне узагальнення особистісних рис лідерів не є ефективним: чим детальнішими та вичерпнішими ставали переліки рис, тим точніше вони збігалися з повним набором психологічних та соціальних рис особистості взагалі [5]. Тому прихильники другої хвилі теорії рис почали розрізняти особистісні властивості лідерів та риси їхньої поведінки, які пов'язані з виконанням певних, необхідних на певний момент політичних завдань. Водночас ні в кого не викликає сумнівів, що для висування та успішного перебування в ролі лідера особистість має володіти певною сукупністю особистісних соціально-психологічних якостей. Тому завдання виявлення характерних рис лідерів та критеріїв, які допомагають виділити лідерів, залишається актуальним і сьогодні: адже неможливо заперечувати роль психологічних особливостей і рис особистості лідера в політичній поведінці та діях. Слід зазначити, що, незалежно від ставлення науковців до теорії рис та її наукової ваги, пересічні громадяни й далі вважають, що політичний лідер має володіти певною сукупністю базових рис. Тому багато дослідників означеного феномена намагалися з'ясувати характерні якості, якими має бути наділений політичний лідер для його визнання.

При створенні класифікацій та теорій політології обирають політологічні підстави для класифікації, соціологи надають перевагу параметрам соціологічного характеру, психологи використовують психологічні критерії класифікації, які представляють різні аспекти як особистості лідера, так і проявів його поведінки. Так, Т. Адорно використав як класифікаційний критерій міру авторитарності політиків, М. Рокіч – догматизм, Г. Ласвелл, Дж. Барбер – політичні та соціальні ролі. Відомий соціолог М. Вебер вказує на те, що лідеру необхідні такі якості: пристрасть (самовідданість справі); почуття відповідальності та окомір (дистанція стосовно людей і речей). Г. Лебон вважав однією з обов'язкових для політика рис приналежність. Ж. Блондель вважає визначальною характеристикою лідера владність; здатність примусити інших людей виконувати те, що за інших умов вони б не робили; здатність впливати на групу незалежно від формального статусу [6]. Р. Такер розглядає лідерство як один з феноменів політичної культури суспільства і характерними якостями лідера називає: 1) уміння аналізувати ситуацію (вивчити її та оцінити); 2) умін-

ня приймати рішення, плинути на розум та енергію тих людей, які реалізуватимуть прийняте рішення. Р. Стогділл вважає важливими для лідера: 1) фізичні характеристики (вік, енергійність тощо); 2) соціальне походження; 3) інтелект; 4) особистість (пристосування, ентузіазм, впевненість у собі, вміння ставити цілі); 5) соціальні характеристики (адміністративні здібності, популярність, такт); 6) товариськість – здатність відчувати та знати те, чого хочуть послідовники [7]. На думку Б. Бесса, перелік властивостей, за якими можна відрізнити лідерів від послідовників, ефективних лідерів від неефективних, лідерів вищого ешелону від лідерів більш низьких ешелонів має бути таким: енергійність, розум, бажання досягти найкращих результатів; чітка орієнтація на досягнення своєї мети; здатність спілкуватися з іншими. Серед основних якостей лідера К. Берд виділяє ініціативність, товариськість, почуття гумору, ентузіазм, впевненість, дружелюбність [8]. На думку Д. Кіндера, компетентність, яка вкрай необхідна політикові, визначається за допомогою таких рис: освіченість; дотепність; мужність; гнучкість мислення; здатність забезпечити сильне лідерство; здатність до призначення професійних радників; чесність та стабільність у рішеннях. В. Васильєв вказує на такі класичні лідерські якості: емоційна стабільність; підвищення ефективності всіх інтелектуальних процесів при стресові; оптимальна фізична мобілізованість та витривалість; безпомилковість миттєвих інтуїтивних рішень та дій; рішучість.

В окремий напрям можна об'єднати праці, автори яких вважають визначальним фактором, який зумовлює стиль політичного лідерства, особливості взаємодії політичних лідерів з послідовниками. У межах цього напрямку Дж. Хомансом, Дж. Марчем, Г. Саймоном, Дж. Тібо, Г. Келлі, К. Джорджеєм та ін. авторами була розроблена теорія обміну і транзактного аналізу, згідно з якою лідер відчуває потреби своїх послідовників і пропонує способи їх задоволення. Визначальними для лідера є інтуїтивність, емоційний контакт з послідовниками. Отже, увага вчених зосереджується на емоційній складовій лідерства, на перший план висуваються міжособистісні стосунки з послідовниками. Прихильники інтеракціоністського підходу теж визнають пріоритет стосунків "лідер – послідовники". За Г. Літлом, лідерів без зв'язку із послідовниками не існує, оскільки послідовники обирають політиків, які підтримують певний тип стосунків з ними. В умовах опозиції та конкуренції вони схильні обирати сильних і ав-

торитарних лідерів. В умовах партнерських стосунків їм потрібен демократичний тип лідера. Ще однією теоретичною концепцією політичного лідерства є теорія очікування взаємодії, прихильниками якої є Дж. Хоманс, Дж. Хемфілд, Р. Стогділл, С. Еванс, Ф. Фідлер. Зокрема, Ф. Фідлер запропонував ймовірнісну модель ефективності лідерства. Ця теорія робить акцент на інтеграції впливу стилів лідерства (які характеризують особистісні властивості лідера) і ситуативних змінних (які включають відносини між лідером і послідовниками, структуру завдання, позицію влади лідера). Автор вважає, що ефективність лідера залежить як від того, наскільки цей лідер орієнтований на завдання або на взаємовідносини, так і від того, якою мірою лідер контролює групу та впливає на неї. Ф. Фідлер виокремлює два можливих стилі лідерства: орієнтація на завдання та орієнтація на міжособистісні стосунки (інструментальне й емоційне лідерство). Він стверджує, що жоден з цих двох стилів лідерства не є ефективнішим за інший за рівних обставин: усе залежить від характеру ситуації. До найсприятливішої ситуації для лідера належать хороші відносини з послідовниками, добре структуроване завдання, сильна позиція лідера. З цього Ф. Фідлер робить висновок, що орієнтований на завдання лідер більш ефективний, коли ситуація або дуже сприятлива, або дуже несприятлива для нього. А орієнтований на міжособистісні відносини лідер більш ефективний у ситуаціях помірковано сприятливих чи помірковано несприятливих. Згідно з мотиваційною теорією лідерства (С. Мітчел, С. Еванс та ін.) ефективність лідера залежить від його впливу на мотивацію послідовників. Поведінка лідера є мотивуючою тією мірою, якою вона збільшує ймовірність досягнення послідовниками цілей і пояснює способи досягнення [9].

Отже, існує доволі багато теорій та класифікацій, спрямованих на визначення рис та якостей, притаманних політичним лідерам. Вони детально відображають уявлення про політичних діячів, які існують у свідомості науковців. Однією з визначальних якостей політичного лідера є ступінь його домінування. На впливовість як важливу для лідера рису вказували М. Вебер, Г. Ашин, Г. Авцинова, Т. А. Штукіна. На необхідності владності наголошували Ж. Блондель, Г. Авцинова. Особлива увага приділяється силовим якостям: силовий тиск, здатність примусити інших людей виконувати те, чого за інших умов вони б не робили; здатність впливати на інших, на розум та енергію тих людей, які реалізуватимуть прийняте рішення

ня, здатність забезпечити сильне лідерство. Варто відмітити, що погляди вчених розійшлися в питанні конформності політичних лідерів. Якщо, наприклад, Е. Фромм, Ж. Блондель та ін. вважають однією з характерних рис лідера неконформність, прямолінійність (за Парето), відносну самостійність, то інші пов'язують політичний успіх лідерів з такими їх якостями, як уміння пристосовуватись до потреб і настроїв послідовників, до вимог групи, до ситуації, компромісність, гнучкість тощо. Важливим є уміння лідера згуртувати людей, спонукати (а не примушувати) їх до спільної діяльності для поліпшення своєї долі; мобілізувати, активізувати (чи стримувати) маси; організаторські здібності. Заслужують на увагу психодинамічні характеристики політичних лідерів: енергетичність; енергійність; активність; ініціативність; оптимальна фізична мобілізованість та швидкість реакції в критичних та неординарних ситуаціях. Важливе значення надається інтелектуально-когнітивним характеристикам політичних лідерів. Необхідними якостями лідера вважаються: гострий розум, інтелект, підвищення ефективності всіх інтелектуальних процесів при стресі, фундаментальне, глобальне, аналітичне та гнучке мислення. Політичному лідеру потрібні якості аналітика: уміння проаналізувати, вивчити й оцінити ситуацію; уміння відрізнити важливе від несуттєвого, зважити альтернативи, передбачити можливі шляхи вирішення проблеми, здатність проникати в проблему, бачити її сутність. Важливо для політика мати прогностичні якості: далекоглядність, передбачення та врахування довгострокових наслідків рішень, що приймаються; розрахунків і прогнозування політичних і соціальних наслідків проголошених ідей, лозунгів, реальних дій; бачення віддаленої перспективи.

Серед когнітивних характеристик лідерів політичні психологи виокремлюють такі: понятійна складність чи простота; довіра або недовіра партнерам, а також способи когнітивної обробки інформації. Виділяється поступально-логічний спосіб, для якого характерні раціональність; розумний розрахунок; здатність правильно розуміти конкретні завдання, протиріччя і потреби суспільного розвитку та сприяти їх вирішенню, та синкретично-аналоговий, для якого властиві інтуїтивність (Дж. Хоманс, Дж. Марч, Г. Саймон, Дж. Тібо, Г. Келлі, К. Джорджей), проникливість; гнучкість, маневреність; здатність відчувати ситуацію, передбачати перебіг подій тощо. Цінними є також компетентність, знання, професіоналізм та мудрість лідера. Необхідно підкреслити важли-

вість для політичного лідера таких якостей, які виявляються в емоційній сфері: емоційний баланс, емоційна стабільність, урівноваженість, стриманість та дистанція щодо людей і речей (окомір, за М. Вебером, емпатія – М. Херманн) та ентузіазм. Багато дослідників вказує також на необхідність вольових (сила волі; цілеспрямованість; сміливість, відвага, стійкість, наполегливість; мужність; сила, непохитність, незламність, міць; витривалість, витримка; самоконтроль, самовладання, впевненість у собі) та моральних (чесність; відповідальність за прийняті рішення та результати діяльності, за долі людей; відданість справі; співчуття до тих, кого веде; хитромудрість, лукавість, хитрість та ін. моральні якості) характеристик політичних лідерів.

Визначальними для політичного лідера є якості, пов'язані з комунікативними характеристиками: ораторська майстерність, комунікабельність, уміння спілкуватися, досягати компромісу, пристосовуватись; спритність, установлювати діалог з народом, бути для нього привабливим, подібатись йому, викликати довіру. Ще однією характеристикою лідера є спрямованість. У ній виокремлюються два основних напрями: орієнтація на результат, на завдання (інструментальне лідерство, за визначенням Ф. Фідлера), на досягнення мети та орієнтація на міжособистісні стосунки (емоційне лідерство, за визначенням Ф. Фідлера), на регуляцію міжособистісних стосунків у групі, взаємини з послідовниками, коли міжособистісні стосунки виступають на перший план (Дж. Хоманс, Дж. Марч, Г. Саймон, Дж. Тібо, Г. Келлі, К. Джорджей). Має значення зовнішність лідера, здатність привертати до себе увагу, привабливість.

Отже, узагальнюючи результати проведеного дослідження, можна зробити такі висновки. По-перше, аналіз викладеної систематизації рис лідера дає підстави для висновку про те, що в науковій літературі не існує єдиної концепції політичних лідерів. Численні теорії, які визначають риси політичного лідерства, не є вичерпними у визначенні та повноті оцінки цього феномена. По-друге, феномен політичного лідерства, на думку багатьох учених, доцільно розглядати насамперед у контексті поняття про взаємодію лідера і тих, хто його визнає (чи не визнає) у цій якості, тобто як результат двостороннього впливу. Адже прихильність до того чи іншого політичного лідера, як стверджує М. Еделман, зумовлена не стільки сукупністю рис політиків, скільки вимогами послідовників та особливостями їхніх уявлень про політичних лідерів. По-третє, як вже було доведено, володіння лідером

певними якостями, властивостями та рисами, які відповідають уявленням буденної свідомості про ідеальні риси політичного лідера, сприяє формуванню довіри до нього серед однодумців, послідовників та широких верств населення. Тому особливий інтерес становить розгляд рис лідера не ізольовано, не самих по собі, а відображених в уявленнях буденної свідомості.

Література

1. Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – 500 с.
2. Петрунько О. В. Імплицитні типології політичних лідерів у свідомості електорату України: Дис... канд. психол. наук: 19.00.05 / О. В. Петрунько. – К., 2000. – С. 11.

3. Пахарев А. Политическое лидерство и лидеры: Монография. – К.: Знання України, 2001. – С. 32.
4. Андреева Г. М. Социальная психология. – М.: Университет, 1998. – С. 247.
5. Ильин М. В., Коваль Б. И. Личность в политике: "кто играет короля" // ПОЛИС. – 1991. – № 6. – С. 129.
6. Блондель Ж. Политическое лидерство: Путь к всеобъемлющему анализу. – М.: Б. И., 1992. – 311 с.
7. Аронсон Э., Уилсон Т., Эйкерт Р. Социальная психология. Психологические законы поведения человека в социуме. – СПб.: ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2002. – С. 98.
8. Абашкина Е. Б., Косолапова Ю. Н. О теориях лидерства в современной политической психологии // США: Экономика, политика, идеология. – 1993. – № 4. – С. 13–21.
9. Гозман Л. Я., Шестопад Е. Б. Политическая психология / Л. Я. Гозман, Е. Б. Шестопад. – Ростов/нД: Феникс, 1996. – С. 46–48.

Досліджено основні теоретико-методологічні підходи до аналізу феномена політичного лідерства, що подані в сучасній соціальній психології. Систематизовано теоретичний матеріал, виділено основні групи соціально-психологічних теорій аналізу політичного лідерства, надано узагальнену характеристику основних психологічних властивостей політичного лідера.

Исследованы основные теоретико-методологические подходы к анализу феномена политического лидерства, представленные в современной социальной психологии. Систематизирован теоретический материал, выделены основные группы социально-психологических теорий анализа политического лидерства, дана обобщенная характеристика основных психологических свойств политического лидера.

The article examines the main theoretical and methodological approaches to the analysis of the phenomenon of political leadership, represented in modern social psychology. The author organizes the theoretical material, identifies major groups of social-psychological theories of analysis of political leadership, gives a generalized description of the major psychological characteristics of a political leader.

Надійшла 5 квітня 2011 р.